

Світлана Набок

ДЕРЖАВА І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ДОСВІД ЧОТИРЬОХ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ

В статті розглядається питання формування державної політики пам'яті в Україні протягом останніх 20 років.

Ключові слова: політика пам'яті, святкування, відзначення, II Світова війна, «Велика Вітчизняна війна»

Svitlana Nabok. The state and policy of memory: the experience of four Ukrainian Presidents. The article discusses the public policy of memory in Ukraine for the past 20 years.

Keywords: politics of memory, celebration, commemoration, World War II, «The Great Patriotic War»

Одним з найважливіших складників образу країни чи нації як суспільного утворення є історична складова, що нині її прийнято називати історичною пам'яттю. Незалежно від того, говоримо ми про самоідентифікацію чи ідентифікацію «іншого», образ, на основі якого здійснюється така ідентифікація, не є сталим, хоч, поза сумнівом, для

нього характерна певна інертність. Формування чи «редагування» цього образу процес складний та довготривалий, проте одним з важливих чинників у ньому є державна політика у сфері історичної пам'яті.

Відзначення певної події, або вшанування окремої особи на державному рівні містить у собі не лише елемент «засвідчення» – констатації того, що ця подія або особа є важливою на загальнодержавному рівні, але й цілий арсенал популяризаційних механізмів, що дає змогу «ввести» ту чи іншу подію чи особу в освітлене коло національної пам'яті. Відповідно відсутність окремих подій чи осіб у цьому колі сприяє «затінюванню», виведенню за межі загальнодержавної ваги, поступового витіснення у сферу регіональної або групової пам'яті чи то й загалом у сферу забуття. Тяглість відповідної політики утворює свого роду ідентифікаційний зв'язок, що пов'язує історію країни з переліком імен, подій та явищ, що з нею асоціюються.

За останні кілька десятиліть у європейських країнах вироблено значний арсенал механізмів формування та підтримання/редагування, форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті з окремих, найбільш фундаментальних, питань покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують в багатьох країнах Європи¹. Окрім інституційного механізму можуть бути й інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий закон «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»², яким визначаються на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави Росія. Нарешті, можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «карту» загальнодержавної пам'яті.

В Україні за часів незалежності були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу фор-

мування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було утворено Інститут національної пам'яті, який функціонував у 2006–2010 роках. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті»³ від 31 травня 2006 року він мав виконувати функцію «реалізації державної політики та координації діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Більше того, у складі установи мав функціонувати «Департамент формування політики національної пам'яті та історичного аналізу». Проте, на відміну від своїх європейських аналогів (в першу чергу – від польського), УІНП не став провідною установою у формуванні освітньої візії української історії та пам'яттєвої політики. Хоч загалом діяльність цього Інституту та її результати ще не повною мірою вивчені, проте даних, щодо його визначального впливу на процеси формування та трансформування історичної пам'яті у роки його діяльності наразі немає.

Аналогічного російському закону в Україні так і не було прийнято. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, відповідно до якого святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою двічі ухвалювалися свого роду «тимчасові документи»: дві, ухвалені у 2008 році Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» на 2008 та 2009 роки⁴.

В Україні часто говорять про пам'ять як про «поле змагань», зокрема, за ідентичність⁵. Вочевидь, однією з підстав для цього твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом всіх років незалежності лишався третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на держаному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи.

Зазвичай, коли історики та політологи говорять про «розколотість» суспільства та «історичну пам'ять як поле

змагань», називають дві концепції пам'яті, два дискурси. Скористаємося означенням, наданим цим двом дискурсам Ю. Шаповалом, який характеризує їх як «нативістський» і «альтеративний» наративи⁶. Перший з них позначають так: «Київська Русь, приватизована українська, Галицько-Волинська держава, шляхта і козацтво в Речі Посполитій, перебування в складі імперій, 1917 рік, ЗУНР, УНР, визвольні змагання, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти, незалежність». Альтернативний наратив, у свою чергу, позначено елементами: «загальна давноруська народність, литовсько-польська колонізація, Переяславська Рада, суспільно-політичні рухи 19-го століття, Жовтнева революція, громадянська війна, УРСР, Велика Вітчизняна війна, боротьба проти окупантів, Україна – член ООН, розпад СРСР як драматичний і трагічний момент історії». Така типологія двох альтернативних, власне оцінюваних як антагоністичні концепції історії нині вже остаточно утвердилася у вітчизняній історіографії. Інший історик – Я. Грицак, не вдаючись у деталі їхніх характеристик, позначає ці дві концепції як «советську» та «українську традиційну» версії і характеризує їхній взаємозв'язок взагалі як «битву»⁷.

Цей текст є спробою виявити на просторах державної політики, відбитих у документах, прояви тієї самої змагальності чи, навпаки, наявних елементів більш-менш тяглої політики у сфері пам'яті.

Коли цей текст задумувався, його основною «джерельною базою» мав стати сайт Президента – укази, постанови та інші тексти, безпосередньо пов'язані з діяльністю першої особи держави і офіційно оприлюднені від його імені. Проте, як це останнім часом часто трапляється з Президентським порталом, з нього зникла одна з функцій. В даному випадку – функція пошуку у документах до 2005 року, що зробило первісний задум неможливим до втілення. Проте, розширивши масив джерел до бази нормативно-правових документів вищих органів влади України, представлених на сайті Верховної Ради, авторка вирішила, аналізуючи загальний комплекс державних документів, все ж звертати увагу на зміну президентських каденцій при його аналізі.

Виходячи з того, що неодноразове привертання уваги до тієї чи іншої події на державному рівні, незалежно від мети суб'єкту, що ініціює та впроваджує відповідну практику, впливає на поле загальнонаціональної пам'яті, до аналізу на початковому етапі було залучено весь масив пропонуванних вищими органами влади подій, яким у комплексі документів дано «оцінку», винесенням назви події в назву документу виокремлено із загального плину часу, як такі, що відзначаються, вшановуються або святкуються чи просто помічені як річниці на державному рівні. До аналізу не було включено персоніфікований вимір політики пам'яті: документи, що висвітлюють вшанування окремих осіб, творять свого роду «пантеон» національної пам'яті, цілком заслуговують на окреме дослідження. Події було розділено за характеристикою, використаною при визначенні події та насиченістю (як часто відбувалося звернення до події – чи щорічно, чи то раз на кілька років, чи то одноразово). Окремо звернено увагу на «арсенал» засобів, що їх було використано на державному рівні для популяризації події.

Якщо розглянути загальну картину, що саме Україна «святкувала», «відзначала» та «вшановувала» на державному рівні за роки незалежності, то неважко помітити, що найбільш обережно до останнього часу вживалося визначення «святкування». Вживання цього слова несе чітко визначену оцінку подій, до яких воно застосовується. Це поза сумнівом подія не лише визначна, але й така, що несе в собі позитивну характеристику. Тож і застосування цього визначення робить події, до якого воно застосовується, «базовими», основними у переліку радісних сторінок національної пам'яті.

Основна кількість документів, у назвах яких ідеться про святкування зосереджені довкола днів, визначених у Кодексі законів про працю як святкові.

Превалують серед «свят» документи, пов'язані з «Перемогою». Йдеться про події II Світової війни (чи – відповідно до переважаючого у законодавстві формулювання – Великої Вітчизняної війни). Значне місце займає апеляція до «Перемоги» й у переліку подій, що їх в Україні «відзначали».

Подія, визначена як «Перемога», посідає унікальне місце в нормативно-правовій базі та, відповідно, і в державній політиці пам'яті за цілим рядом ознак. По-перше, база вітчизняних нормативно-правових актів взагалі не багата на відзначення різного роду військових дат, щодо яких ухвалювалися окремі документи: таких військових подій у загальній сукупності близько десятка. Проте, саме лише словосполучення «Велика Вітчизняна війна» у назвах документів вживається більше 200 раз. Жодна інша історична подія (не лише військова) не може похвалитися такою регулярністю згадок. Зокрема, якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який останнім часом прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками про «Велику вітчизняну війну» у нормативно правовій базі, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор із загальним комплексом згадок про події II Світової війни, включно з документами зі згадкою про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають лише «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів пов'язаних з тематикою Голодомору. Хоч у обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Вітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгероїчнішої війни в історії світової цивілізації»⁸, а Голодомор характеризувався, як «одна з найбільших трагедій в історії людства»⁹; крім того, наявність перших згадок про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не має часової розбіжності, превалювання пам'яті про події «Великої Вітчизняної війни», пропагандованої на рівні держави, виглядає більш ніж переконливо.

По-друге, «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» протягом багатьох років була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі. Лише в останні роки в загальнодержав-

ній історії з'явилося ще дві «перемоги» (обидві з малої літери) – у 2008 році Кабінет міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»¹⁰, а в останні дні 2010 року Президент України підписав указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві»¹¹.

Нарешті, саме «Перемога» є тим єдиним випадком у нормативно-правовій базі, коли було використано весь арсенал популяризаційних заходів, що застосовуються на державному рівні, до однієї події.

Попри незмінність характеристики події, що не зазнавала змін у роки незалежності, – це саме «Перемога» – завжди з великої літери, додаткові характеристики зазнавали змін. У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом»¹². Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», а за тим відбувається і відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», в преамбулі якого зазначено «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни»¹³.

Цікавим є і міжнародний вимір події, відбитий в українській нормативно-правовій базі. За всі роки незалежності Україною був ратифікований лише один документ, у назві якого поєднано формулювання Друга світова війна та святкування – це резолюція Генеральної асамблеї ООН, що пропонує відсвяткувати її завершення. І це єдиний (до 2011 року) випадок в нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги».

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що і на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділяється не аби яке значення – на міждержавному рівні відзначається

кожна 5 річниця, а документи щодо підготовки до відзначення приймаються не менш ніж за рік (а то й два-три роки) до дати. Ця характеристика лишалася незмінною протягом всього періоду. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку з святкуванням 45-ої річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо зкориговано – з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Проте його місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкту просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою 2000 року, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»¹⁴ вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону має назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо наймення – з тексту закону не випливає, що йдеться про «радянський народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

Від 1999 року згадки про «Перемогу», як подію, яку «святкують» зникають з назв внутрішніх українських нормативно-правових документів. Проте інтенсивність згадок «Перемоги» як події, що її переважно «відзначають», зазнає лише незначного зменшення. А у 2005-2010 роках знову набуває значної інтенсивності згадування – в першу чергу на рівні Президентських указів та ратифікованих документів СНД.

Повертається тема «святкування», а не «відзначення» «Перемоги» у назви документів в 2010 році, коли Кабмін ухвалює ряд постанов про заходи «пов'язані з проведенням святкування 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

У 2010 році відбулося й остаточне відокремлення «Перемоги у Великій вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни». Попри позірну несподіва-

ність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання не важко помітити певну закономірність між ухвалою Кабінетом міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської федерації закону «Про внесення змін в статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»¹⁵, яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії – День завершення Другої світової війни.

Слід враховувати, що слово «Перемога» все ж використано не в усіх документах, хронологічно пов'язаних з подіями II Світової війни. В першу чергу йдеться про міжнародні документи, укладені між Україною та цілою низкою європейських країн, щодо збереження місць пам'яті, повернення культурних цінностей тощо. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів в базі більше 20, ухвалених переважно у період двох каденцій Л. Кучми. Він же започаткував ще низку ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році ним було підписано Указ «Про День партизанської слави»¹⁶. Ця традиція була продовжена у 2007-2010 роках¹⁷. У 2002 Президентом Л. Кучмою було видано указ про відзначення 60-ої річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативою Верховної ради¹⁸. Відзначалися також річниці від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабміну ухвалювалися постанови про відзначення 50-ої та 60-ої річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції¹⁹. Попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру²⁰, підтриману згодом створенням заповідника²¹, тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» зустрічається переважно у назвах міжнародних документів, ратифікованих Україною.

Щоправда, від початку 2000 р. частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу, тема-

тично пов'язаного з подіями II Світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали «60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»²². На практиці маємо відзначення на державному рівні нападу радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до України західних її областей. Того ж року Президентом було підписано ще один Указ – «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною»²³, яким було здійснено спробу змістити часовий аспект події на 1945 рік. Проте на практиці це не перетворилося на традицію – і щодо 1939, і щодо 1945 років. А місце пам'ятної дати об'єднання українських земель остаточно закріпилося за 22 січня – Днем Соборності.

Натомість у другій половині 2000 років у переліку подій, пов'язаних з II Світовою війною і помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президентом В. Ющенком було підписано Указ про відзначення 65-ої річниці створення Української повстанської армії²⁴. Втім, цей поодинокий випадок значного впливу на трансформування уявлення про роль УПА в подіях II Світової війни не мав. Ці заходи не позначилися і на статусі вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту»²⁵, держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами²⁶, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій бійці УПА можуть отримати, лише коли вони не тільки брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників і робили це не десь і не протягом всієї II Світової війни, а лише на «тимчасово окупованій території України в 1941-1944 роках», але крім того «не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Водночас, будь-які «особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни», визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без

урахування якихось додаткових умов, не обмежуючи їх у залежності від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до закону «Про реабілітацію» та без уточнення про вчинення ними злочинів. Так само, як і «колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань», і не лише тих, що «брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини», але й «інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР». Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилось.

У період президентської каденції В. Ющенко відзначення річниці заснування УПА було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з II Світовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла»²⁷, а у 2009 році Указ «Про відзначенням 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради»²⁸. Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянської схеми «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці заснування УПА, наразі мають характер поодиноких згадок – в них йдеться про відзначення окремо взятої річниці.

Щоб завершити тему «війни» у вітчизняній політиці пам'яті, слід зазначити, що загалом документів зі згадкою війни у назві в нормативно-правовій базі України ледь менше ніж півтисячі. Поряд з різного роду онвенціями про запобігання війни та соціальними ініціативами щодо «ветеранів» та «дітей війни» без зазначення, що то за війна (хоч переважно й тут ідеться про «Велику Вітчизняну війну», але тема ветеранів війни все ж нею не вичерпується і сама по собі є цікавою з точки зору дослідження механізмів збереження історичної пам'яті) і тому подібних документів, про пам'ятеву політику за роки незалежності йдеться у кількох сотнях різних документів.

Попри, як вже зазначалося, більш ніж скромний перелік військових дат, помічених на державному рівні та цілковите превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Звісно, кількість згадок про вій-

ну в Афганістані не йде ні у яке порівняння з кількістю згадок щодо «Великої Вітчизняної війни». Проте й про витіснення цих подій з поля пам'яті не йдеться. Кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поименованих як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997), відколи в ряді документів ветеранів різних війн, що їх вів Радянських Союз, було символічно з'єднано під загальною назвою, нараховує кілька десятків. У 1998 році Президентом Л. Кучмою було підписано указ «Про відзначення 10-ої річниці з дня виведення військ колишнього СРСР з Афганістану»²⁹. А 2004 році ним же було встановлено День вшанування учасників бойових дій на території інших держав³⁰. Через три роки, у 2007 р., вже інший Президент України В.Ющенко видав Указ про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав³¹. А у 2008 році Кабінет міністрів ухвалив розпорядження «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»³².

Крім «Великої Вітчизняної» і II Світової воєн та значно менш помітної, проте все ж присутньої у сфері офіційної історичної пам'яті війни в Афганістані, в історичній пам'яті, відображеній у назвах документів, є ще дві війни. Першу з них, аналогічно війні в Афганістані, двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 роках в Україні були ухвалені документи щодо заходів, присвячених «відзначенню» 350-тої та 360-тої річниць від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття»³³. У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно-»³⁴. На протипагу «Великій Вітчизняній війні», ключовим моментом якої вітчизняні високопосадовці вважають «Перемогу» та II Світовій війні, в який світова спільнота ключовим моментом вважає її завершення, а також війні в Афганістані, в який також ключовим визначено момент виведення військ, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її поча-

ток. Позначивши 1648 роком – роком обрання Богдана Хмельницького Гетьманом Війська Запорізького – початок «визвольної війни» українського народу, в зазначених документах не йдеться про час її завершення та результати. Щодо останніх у 2003 та 2009 роках ухвалювалися окремі документи. У 2002 році Президент Л.Кучма підписав Указ «Про відзначення 350-ти річчя Переяславської козацької ради 1654 року»³⁵. Проте у 2009 році фокус подій було змінено – Президент В. Ющенко та Кабмін ухвалили документи «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»³⁶.

Ще однією війною, щодо якої було здійснено спробу «вмонтувати»/ підтримати на державному рівні в українському пам'яттєвому просторі, стала «Кримська війна». У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі»³⁷, а у 2003 році було підписано Президентський указ «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років»³⁸. Цікаво, що «Кримська» війна, попри введення (хоч і епізодичне) її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків: у документах не йдеться ані про початок, а ні про кінець чи результати цієї війни та їхнє значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», проте й чіткого зазначення, що йдеться про «вшануванням пам'яті» її жертв Президентський указ не містив. Попри традицію зазначати в преамбулі до подібних документів значення події, який документ присвячено, Президентський Указ не містив про це жодних згадок. Проливає світло на зміст цієї війни в контексті історичної пам'яті лише постанова Нацбанку 2004 року «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854-1856 рр.»³⁹. Значення події обґрунтовано у преамбулі наступним чином – випуск монети приурочено «150-річчю від початку героїчної оборони Севастополя, яка тривала 349 днів (з 13 вересня 1854 р. до 27 серпня 1855 р.) під час Кримської війни – найбільшої з воєн, що відбувалися

на українських землях у ХІХ столітті». Східна війна між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини, Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах завершилася падінням Севастополя та перемогою союзницьких військ. Вона вважається найбільшим військовим конфліктом за сфери впливу між великими війнами – Наполеонівською та І Світовою. Українські з'єднання у ході цих бойових дій виступали на боці союзників, проте й у складі російського війська не бракувало мешканців українських земель. Ще 1992 року події цієї війни в навчальних програмах було віднесено до розділу зарубіжної історії, які вивчаються як події війни між Російською імперією та військами союзників⁴⁰. Поза сумнівом, в радянській схемі історії оборона Севастополя займає визначне місце – яскравим підтвердженням цього стало створення Панорами оборони Севастополя, яка понині є єдиною панорамою в Україні.

Окрім викладеного вище загального підходу до відзначення військових дат, українська нормативна-правова база містить ще ряд локальних позначень військових подій, визначених у назвах документів як битв.

У двох з 16 випадків йдеться про події II Світової війни. Інші 14 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів поєднані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького.

5 документів пов'язані з битвою під Берестечком – найбільшою поразкою Богдана Хмельницького за всю історію ведення ним бойових дій. Найвні у базі документи репрезентують не лише впорядкування відповідного місця пам'яті «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 році.

У 2008 році приділено також увагу впорядкуванню іншого місця пам'яті «Поля Полтавської битви»⁴¹, ще однієї з найбільших поразок вже іншого Гетьмана – Івана Мазепи, яке також є історико-меморіальним заповідником.

У цей період було здійснено спробу переакцентувати увагу з власне Полтавської битви на україно-шведський військовий союз, укладений Іваном Мазепою, та Батуринську трагедію. На полі Полтавської битви передбачалося встановлення пам'ятників Іванові Мазепі та Карлові XII, проте цей проект так і не було реалізовано⁴². У 2007 році Президентом України В. Ющенко було підписано Указ про «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу»⁴³, підкріплений відповідною постановою Кабміну⁴⁴.

Цим указом передбачалося проведення комплексу заходів, присвячених 300-річчю укладення договору та ряду подій «з ним пов'язаних»: «300-х роковин Батуринської трагедії», «300-х роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі» та «до 300-річчя Полтавської битви». В ході реалізації цих заходів було створено Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії, а наголос події переміщено з власне Полтавської битви на вшанування пам'яті жертв Батуринської трагедії.

Пам'ять про ще дві битви, позначені у назвах документів нормативно-правової бази, на державному рівні було обмежено випуском ювілейної та пам'ятної монет. У 2002 році було випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом»⁴⁵, де війська союзної армії Війська Запорозького і Кримського Ханства під проводом Богдана Хмельницького здобули перемогу над військом Речі Посполитої під командуванням Мартина Калиновського. Жодних урочистостей з приводу цієї битви на державному рівні не проводилося.

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви⁴⁶, яку також іноді іменують «битвою народів»⁴⁷. Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі, війська яких, поряд з військом України, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»⁴⁸.

Ще дві події зі списку битв у назвах нормативно-правових документів визначено як «перемоги» – йдеться про

350- річчя Конотопської битви, в якій війська під проводом І. Виговського та Кримська орда здобули перемогу над Московським військом, та 390-річчя Хотинської битви, де польсько-українське військо здобуло перемогу над загонами султана Османа II. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2010 років, відповідно⁴⁹.

Нарешті, у цьому ж списку наявне ще одне, рідкісне у вітчизняній нормативно-правовій базі святкування. Приводом для нього, на думку Кабінету міністрів, що ухвалив відповідну постанову у 2009 році, є Зборівська битва 1649 року⁵⁰.

Тематика української революції тривалий час лишалася поза межами підтримуваної на державному рівні пам'яттєвої політики. Від кінця 1990-х, коли були зроблені перші кроки для повернення її до офіційного кола вітчизняної історії, акцент було зроблено не на військових подіях того часу, а на темі соборності українських земель⁵¹. До військової історії було долучено лише одну подію часів визвольних змагань початку ХХ століття – бій під Крутами, чи, точніше – символічний образ Героїв Крут, вшанування пам'яті яких (відповідно до Розпорядження Президента Л.Кучми)⁵² з'являється у нормативно-правовій базі 2003 року. У 2006 – 2010 роках ця традиція стає щорічною, будучи у 2007 році доповнена характеристикою «Подвигу Героїв Крут»⁵³.

Попри очевидне підвищення уваги до українських військових звитяг у другій половині 2000 років, підкріплене окрім наведених вище прикладів поодиноких спроб відзначення ювілеїв, ще й Указом Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»⁵⁴, підписаного у листопаді 2009 року, згідно з яким Інститут національної пам'яті мав розробити «пропозицій щодо визначення переліку Днів української воєнної звитяги та формування реєстру об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії», їхній список понині лишається вельми скромним і не претендує на певну систему відтворення вітчизняної військової історії.

Проте, «Перемогою у Великій Вітчизняній війні» та Зборівською битвою список подій, які в Україні «свят-

кували» на державному рівні, не обмежується. Поряд з Днем Перемоги відповідно до єдиного документу, який понині в Україні визначає святкові дні, що діють на постійній основі (відзначаються щороку), – Кодексу законів про працю – святковими вважаються ще 6 дат, вже названих вище: Новий Рік, Різдво, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, День Конституції та День незалежності України. Крім того, неробочими днями є ще ряд релігійних свят: поряд з Різдвом, яке входить до загального датованого переліку свят, у списку свят релігійних присутні також Великдень та Трійця. Кодекс законів про працю, ухвалений ще в період існування УРСР, діє в Україні понині з низкою змін і доповнень, внесених Верховною Радою. А доля того списку є, як на мене, яскравим показником всієї вітчизняної державної політики пам'яті.

Першим кроком у зміні переліку святкових дів було впровадження трьох релігійних свят, прийнятого Постановою Верховної Ради в грудні 1990 року⁵⁵. Вперше цей перелік було переглянуто ще у 1991 році, коли за підписом Л. Кравчука, було затверджено список, що включав у себе 1 січня – Новий Рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 16 липня – День незалежності України, 7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже наступного року дату відзначення Дня незалежності України було скориговано відповідно до чинного нині законодавства. 1996 року, вже в період каденції Президента Л.Кучми було прийнято Конституцію України, а до переліку святкових днів додано День Конституції України. А ось «річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції» зникла з цього переліку під час другої каденції Л. Кучми – лише 2000 року. Відтоді перелік святкових днів змін не зазнавав.

На практиці єдиним, за винятком «Дня Перемоги», днем, щодо якого вищими органами влади систематично ухвалювалися окремі документи про його святкування, є День незалежності. Всі інші, визначені як світкові, інколи святкувалися на підставі окремих документів (як це тради-

ційно усталилося у 2000-х роках щодо Дня Конституції), але переважно ця практика обмежувалася зафіксованим у Кодексі про працю встановленням їх як днів неробочих та епізодичними згадками в назвах окремих документів – частіше щодо Нового Року та Різдва, децю рідше – 8 березня.

Майже так само обережно, як до використання слова «святкування», українські високопосадовці ставляться до вживання слова «вшанування», що у назвах зустрічається переважно у словосполученні «вшанування пам'яті».

Другою за кількістю згадок подією, яка, проте, у чотири рази поступається за кількістю згадок «Перемозі у Великій Вітчизняній війні над «фашистськими загарбниками», є Голодомор, або, як це зазначено у більшості документів, «голодомори». Крім того, саме теми Голодомору та Перемоги у Великій Вітчизняній війні «закріплені» – найбільш чітко та систематично позначені на законодавчому рівні – в українській державній «карті пам'яті», що є унікальним явищем для вітчизняної політики у сфері пам'яті.

В українській нормативно-правовій базі за роки незалежності накопичилося більше 50 документів пов'язаних з роковинами та ушануванням пам'яті жертв Голодомору, визначеного як одна з «з найбільших трагедій в історії людства», причому до 2010 року держава Україна вимагала такого визнання не лише від власних громадян, але й від «міжнародної спільноти».

Від 1993 року, коли з'явився перший Указ Президента України присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», були оприлюднені кілька десятків постанов та Указів, що формували загальну концепцію представлення української трагедії міжнародній спільноті та народу України. Кристалізація закладених Указом 1993 року заходів по вшануванню пам'яті жертв Голодомору відбувалася одразу по кількох напрямках та не була виключно однолінійною. Яскравим підтвердженням цього є доля Указу Президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору», підписаного Л. Кучмою у 1998 році (нині діє під назвою «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів») ⁵⁶. За 11 років від

дня підписання Указ, не зазнаючи змін у тексті, вже тричі змінював назву. У 2000 році Президентом Л. Кучмою назву Указу було змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій». У 2004 за підписом того самого Л.Кучми назву Указу було знову змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». І, нарешті, у 2007 році вже іншим Президентом України – В. Ющенком з назви Указу було вилучено слова «політичних репресій». Від 1993 року, коли згадка про Голодомор вперше виникає в українському законодавстві, в Указі Президента слово вживалося в однині і писалося з маленької літери, інколи з уточненням – «голодомор 1932-33 років». 2003 року в Заяві ООН Голодомор вперше написано з великої літери. Проте, у вітчизняному законодавстві Голодомор продовжували писати з малої літери. Так тривало до 2004 року, коли в Указі Президента України слово Голодомор уже вжито у множині, без зазначення років. Натомість, у постановах Кабміну цих років слово продовжує вживатися в однині; щоправда, у 2005 році це слово фігурувало ще з малої, а від 2006 року вже з великої літери. У прийнятому Верховною Радою України Законі від 2006 року йдеться про «Голодомор 1932-33 років» – з великої літери і з зазначенням років. Від 2007 року в Указах Президента співіснують вживання слова у множині з малої літери та в однині з великої з зазначенням років. Державний музей, утворений в ході реалізації політики у сфері пам'яті про події 1932-1933 років, також має назву «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Вже від 2002 року у відповідних документах з'являється термін «геноцид». Політика української держави у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору мала різну інтенсивність у різний час, проте, найбільш інтенсивною вона, поза сумнівом, була у період 2006-2008 років – у період каденції Президента В. Ющенка було ухвалено переважну більшість відповідних документів. У 2010 році інтенсивність цієї політики різко знижується. Слід зазначити, що серед міжнародних документів на цю тему жоден не є документом з боку СНД.

Отже, перелік подій, що їх в Україні «святкують» та «вшановують», досить скромний. Ще скромнішим є перелік подій, що їх згадування закріплене в законодавстві як щорічне. Значно більше подій, які в Україні відзначають: їх в українській нормативно-правовій базі більше тисячі. З цього масиву було вилучено згадки про відзначення державними нагородами окремих осіб чи представників колективів та спільнот, а також ювілеїв окремих осіб та заснування окремих населених пунктів, хоч обидва ці напрями також є надзвичайно цікавими. Вони цілком можуть претендувати на окрему увагу дослідників.

«Відзначення», хоч і не є такою яскраво вираженою позитивною характеристикою змісту події, як «святкування», проте, передбачає наявність у події ознак, що виділяють її з загального плину часу, відводять їй особливе місце в обширу історичної пам'яті. Умовно всі ті події, що їх в Україні відзначали на державному рівні на підставі окремих документів, де назву події зазначено як таку, що її «відзначають», винесено в заголовок документа, можна розподілити на ряд категорій.

Відкинувши військові події, які було проаналізовано вище, та відзначення днів професійних свят, отримуємо досить цікавий список, в якому превалюють ювілейні дати заснування окремих установ та організацій.

Серед установ, що їх заснування відзначали на державному рівні, превалюють вищі навчальні заклади: річниць від їхнього заснування за роки незалежності було на державному рівні відзначено понад 20. Значно скромніше представлені науково-дослідні установи та музеї. Поряд із 80- та 90-річчями заснування Національної академії наук, що їх було відзначено у 1998 та 2008 роках, більшість інших ювілеїв відзначалася одноразово.

Значною є кількість відзначених на державному рівні річниць різноманітних громадських організацій та рухів. Сусідять у цьому списку 90-річчя Комсомолу⁵⁷ та 20-та річниця заснування Народного Руху за Перебудову⁵⁸, постанови щодо відзначення яких було ухвалено 2009 року. У цьому ж списку поряд з ветеранськими та іншими організаціями, пов'язаними з подіями II Світової війни, про які вже йшлося, розташувалася річниця Кирило-

Мефодіївського братства (2006)⁵⁹ та 75-та річниця стаханівського руху (2010)⁶⁰.

Саме відзначення окремих, переважно ювілейних, дат тих чи інших подій є найбільш розповсюдженим методом творення державної політики у сфері пам'яті в Україні. Цей метод, перевага якому надавалася протягом всіх років незалежності вітчизняними високопосадовцями, є основною причиною тієї еkleктичності, що характерна для політики пам'яті в Україні.

Еkleктичність нормативно-правових актів у сфері пам'яттєвої політики дає змогу вітчизняним високопосадовцям з легкістю ігнорувати, «не помічати» навіть ті пам'ятні дати, що визначені як щорічні. Внаслідок цього українська нормативно-правова база зберігає у собі ряд радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави просто роками «не помічаються», проте можуть бути у будь-який момент реанімовані. Так, серед «днів», пам'ятних дат, що передбачають їхнє щорічне відзначення, продовжує існувати перенесене з радянського комплексу пам'ятних дат «День захисника вітчизни» – з ніяк (окрім данини радянському спадку) не обґрунтованою датою 23 лютого, який був встановлений окремим Указом Президента у період каденції Л.Кучми⁶¹. Згадали на державному рівні про існування «Дня захисника вітчизни» після його встановлення лише двічі – у 2004 (коли його було відзначено на державному рівні) та у 2005 роках (коли відбулося відзначення державними нагородами з нагоди цього Дня).

Превалювання методу відзначення річниць є однією з вагомих причин, що створює враження та саму можливість «битви наративів», що її фіксують у вітчизняному законодавстві дослідники, бо змушує суспільство оцінювати політику пам'яті не за комплексом постійно, рік у рік існуючих на державному рівні пам'ятних дат, а за змінюваним переліком ювілеїв, що їх відзначення у більшості не планується як певний комплекс пам'ятних дат та ювілеїв хоча б на один рік, а ухвалюється окремими документами, хід підготовки яких у державних органах влади є прихованим від суспільства. Це в свою чергу лише загострює почуття невизначеності, відсутності цілісного уявлення про історичну пам'ять у

суспільстві, створює можливість буквально за півроку докорінно змінити «карту пам'яті», відповідно до якої влада пропонує суспільству оцінювати свою історію та спонукає до творення контрпам'яті, до відзначення на рівні громадянського суспільства щорічних пам'ятних дат, не очікуючи на відповідні ініціативи з боку держави. Яскравими прикладами суспільної втоми від невизначеності державного календаря пам'ятних дат є ініційовані у 2010 та 2011 роках на громадському рівні відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору та Дня Соборності.

В процесі аналізу наявної нормативно-правової бази не вдалося виявити явних ознак щодо «кристалізації» пам'яттєвої політики, переходу від одинарного відзначення «круглих» дат окремих подій до вироблення концепту, окреслення груп подій, що мають стати визначальними у державній політиці пам'яті. Отже, й очікувати змін у підходах до формування історичної пам'яті на рівні держави вочевидь ближчим часом не випадає.

Наразі йдеться лише про підтримку на рівні громадянського суспільства окремих елементів пам'ятного календаря, що був у певний момент визнаний на державному рівні, хоч і не підтримуваного у повному обсязі на щорічній основі. Втім, розвиток ситуації може засвідчити і повну втрату державою впливу на формування підтримуваного на рівні суспільства календаря пам'ятних дат.

Згадана на початку цього тексту характерна особливість розподілу святкових днів року в Україні є показовою для стану всієї бази нормативно-правових документів у сфері політики пам'яті. Запозичена з радянських часів основа не була переглянута комплексно. Замість розробки комплексного документу, українські високопосадовці пішли шляхом «найменшого спротиву» – до комплексу радянської системи історичних уявлень, відбитих в успадкованій нормативно-правовій базі, вносилися корективи, переважно окремими, прийнятими під дату, ситуативними нормативно-правовими документами. Оскільки у більшості розглянутих випадків йдеться навіть не про встановлення щорічних пам'ятних дат, а про «одноразові», ситуативні відзначення окремих подій, то тим самим українські високопосадовці забезпечують собі «простір для ма-

неву». За такого підходу немає необхідності вилучати з нормативно-правової бази окремі документи щодо тих чи інших пам'ятних дат, оскільки, одноразово відзначені, вони і не передбачають тривалої традиції з їхнього вшанування. Водночас будь-коли ця традиція може бути «реанімована» окремим документом про відзначення чергової річниці відповідної події.

Цей підхід, що цілком сформувався у період двох президентських каденцій Л. Кучми, згодом не зазнав принципових змін. Наступний Президент, попри здійснення ряду спроб розпочати процес формування комплексного підходу до державної політики історичної пам'яті (створення Інституту національної пам'яті, Указ «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії», підписаний у 2009 році), на практиці продовжив традицію, закладену своїм попередником. Зазначені у тексті спроби зміни акцентів у відзначенні ряду подій також мають «одноразовий» характер і цілком можуть бути просто не підтримані його наступником.

Натомість В. Ющенком було скориговано політику номінування подій. Л. Кучма у період своїх каденцій старанно уникав вживання в назві та тексті чітких визначень, характеристики, позначення «рангу» події в колі вітчизняної історії. Більшість ухвалених в цей період документів не містять у назві слів «вшанування», «відзначення» чи «святкування», надаючи перевагу формулюванню «про річницю». Проте, більш чітка номінаційна позиція В. Ющенка, враховуючи окреслений вище загальний підхід до творення державної політики у сфері пам'яті, нічим не обмежує його наступника у подальшому підтриманні форми, свого часу обраної Л. Кучмою чи В. Ющенком. Вже від 2010 року національна законодавча база повернулася до форми, коли єдиною подією гідною святкування на державному рівні знову стала лише «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

¹ Мінк Дж. Інституційні дієвці пам'ятевого поля: Агентство Йоахима Гаука, Інститути пам'яті// Європа та її болісні минувщини. – К., Ніка-центр, 2009. – с. 32-36

² Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

³ Постанова Кабінету Міністрів України "Про утворення Українського інституту національної пам'яті" N 8 від 12 січня 2011 р.// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/875.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010).

⁴ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2008 році» № 262-VI від 10 квітня 2008 року // <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/873.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010) та Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2009 році» № 825-VI від 25 грудня 2008 року// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/874.htm> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁵ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квіт. 2008 р./Національний Інститут стратегічних досліджень// <http://old.niss.gov.ua/book/vidannya/pamyat.pdf> (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁶ «Яким має бути сучасний підручник з історії України». Частина перша// http://lb.ua/news/2010/05/26/46211_YAkim_maie_buti_suchasniyu_pidruchni.html (сторінку відвідано 12.12.2010)

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К.: Критика, 2004. – 300 с.

⁸ Звернення Верховної Ради до українського народу// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01> (сторінку відвідано 27.11.2010)

⁹ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹⁰ Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=207%2F2008> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹¹ Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1075%2F2010> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹² Розпорядження Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=72%2F92-%F0%EF> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹³ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1684-14> (сторінку відвідано 27.11.2010)

¹⁴ Там само

¹⁵ Закон о новой памятной дате России// <http://kremlin.ru/acts/8444> (сторінку відвідано 12.12.2010)

¹⁶ Указ Президента України «Про День партизанської слави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1020%2F2001> (сторінку відвідано 12.12.2010)

¹⁷ Розпорядження Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/216/2002-рп> ; Указ Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=892%2F2007> (сторінки відвідані 11.12.2010)

¹⁸ Розпорядження Президента України «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=38%2F2002-%F0%EF>; Постанова Верховної Ради «Про відзначення 65-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=926-16> (сторінки відвідані 11.12.2010)

¹⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про проведення в 1995 році науково-практичної конференції з нагоди 50-річчя Кримської (Ялтинської) конференції»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=142-94-%F0>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів з нагоди 60-річчя Ялтинської конференції глав держав антигітлерівської коаліції»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=968-2004-%F0> (сторінки відвідані 11.12.2010)

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=192-91-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=308-2007-%EF> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²² Указ Президента України «Про відзначення 60-річчя воз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=437%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²³ Указ Президента України «Про відзначення 55-ї річниці воз'єднання Закарпатської України з Україною»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1476%2F99> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²⁴ Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966%2F2007> (сторінку відвідано 11.12.2010)

²⁵ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»// <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁶ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%F0>

²⁷ Указ Президента України «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=274%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁸ Указ Президента України «Про відзначенням 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=512%2F2009> (сторінку відвідано 15.11.2010)

²⁹ Розпорядження Президента України «Про відзначення 10-ї річниці з дня виведення військ колишнього Союзу РСР з Афганістану»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549/98-%F0%E1> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁰ Указ Президента України «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=180%2F2004> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³¹ Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=110%2F2007> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³² Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав і 20-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1053-2008-%F0> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про відзначення 35-тиріччя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=95-98-%E1> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁴ Указ Президента України «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=78%2F2008> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁵ Указ Президента України «Про відзначення 350-ти річчя Переяславської козацької ради 1654 року»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=238%2F2002> (сторінку відвідано 15.11.2010)

³⁶ Указ Президента України «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави»//<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=31%2F2009>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки і відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних із створенням Української козацької

держави»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=484-2009-%F0> (сторінки відвідано 15.11.2010)

³⁷Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853-1856 років, у м. Севастополі» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-2001-%F0> (сторінку відвідано 22.12.2010)

³⁸Указ Президента України «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=739%2F2003> (сторінку відвідано 22.12.2010)

³⁹Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854-1856 рр.»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v4221500-04> (сторінку відвідано 22.12.2010)

⁴⁰Лящук П. Кримська війна по-українськи// <http://www.umoloda.kiev.ua/number/627/163/22733/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴¹Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання у 2008 році субвенції з державного бюджету обласному бюджету Полтавської області на проведення комплексу робіт із створення пам'ятників Івану Мазепі та Карлу XII, ремонту та реставрації історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=410-2008-%EF> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴²Пам'ятник Мазепі за 1,3 мільйона виявився непотребом?// <http://ridnaua.org/p/pamyatnyk-mazepi-za-13-miljona-vuyavuvsva-nepotrebom/> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴³Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=955%2F2007> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁴Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁵Лист Національного банку України «Про введення в обіг ювілейної монети «350-річчя битви під Батогом»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v5154500-02> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁶Грюнвальдська битва... без українців?// <http://news.if.ua/news/7498.html> (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁷Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. – К.: Балтія-Друк, 2010. - 272 с

⁴⁸Лист Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви»// <http://>

zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v3602500-10 (сторінку відвідано 14.12.2010)

⁴⁹ Указ Президента України «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1075/2010> (сторінку відвідано 15.01.2011); Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/207/2008> (сторінку відвідано 15.01.2011)

⁵⁰ Постанова Кабінету міністрів «Про виділення коштів для підготовки та святкування 360-ї річниці Зборівської битви»// <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/947-2009-%D1%80> (сторінку відвідано 15.01.2011)

⁵¹ У 1999 році було запроваджено Указом Президента День Соборності.

⁵² Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=12%2F2003-%F0%EF> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵³ Указ Президента України «Про вшанування Подвигу Героїв Крут»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1014%2F2007> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁴ Указ Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної військової історії»// <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1280.htm> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁵ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про пропозиції щодо святкових і неробочих днів в Українській РСР»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=585-12> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁶ Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1310%2F98> (сторінку відвідано 12.11.2010)

⁵⁷ Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 90-річчя створення комсомолу України»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1221-17> ; Указ Президента України «Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=155%2F2009> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁵⁸ Розпорядження Президента України «Про Організаційний комітет з підготовки та відзначення у 2009 році 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/56/2009-%F0%EF>; Постанова Верховної Рада України «Про відзначення 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1557-17> ; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за

перебудову»// <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/846-2009-%F0>
(сторінки відвідано 16.12.2010)

⁵⁹ Указ Президента України «Про відзначення 160-ї річниці утворення Кирило-Мефодіївського братства»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=106%2F2006> (сторінку відвідано 16.12.2010)

⁶⁰ Постанова Верховної Ради України «Про підготовку та відзначення 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1431-17> ; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про підготовку та відзначення у 2010 році 75-річчя стахановського руху»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1630-2010-%F0> (сторінки відвідано 16.12.2010)

⁶¹ Указ Президента «Про День захисника Вітчизни»// <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F99>
(сторінку відвідано 16.12.2010)